

سال هشتم • بهار و تابستان ۱۴۰۱ • شماره ۱۶
Biannual Journal of Islamic Psychology
Vol. 8, No. 16, Spring & Summer 2022

بازنمایی فرآیند روان‌شناختی حُسن خُلق بر اساس متون اسلامی: مطالعه‌ای کیفی

* علی تیمورنژاد

** حمزه عبدی

چکیده

«حُسن خُلق» یکی از مفاهیم مهم در متون اسلامی است. این پژوهش با هدف ترسیم الگوی روان‌شناختی فرآیند حسن خلق بر اساس متون اسلامی انجام شد. روش پژوهش تحلیل محتوای کیفی بود. ابتدا داده‌ها گردآوری و سپس کدگذاری شد. در فرآیند کدگذاری، شرایط زمینه‌ای، شرایط مداخله‌گر، شرایط علی، کنش‌ها و پیامدهای حسن خلق، از متون دینی استخراج شد. یافته‌ها نشان داد شرایط زمینه‌ای اموری همچون وجود «نفس» به عنوان بستر شکل‌گیری حسن خلق و وجود «عقل» به عنوان زمینه شناختی حسن خلق است. همچنین شرایط مداخله‌گر مفاهیمی مانند «ایمان به خدا»، «سبک اسناد الاهی»، «دعا و نیایش»، تسهیل‌کننده تحقق حسن خلق‌اند. «معنایابی»، «توجه به پیامدهای حسن خلق» و «الگوگیری» نیز شرایط علی حسن خلق را فراهم می‌کنند. کنش‌های حسن خلق، شامل «مؤلفه‌های رفتاری» مانند خوش‌خویی، خوش‌گویی، و خوش‌رویی، «مؤلفه شناختی» رضایت و «مؤلفه هیجانی» مهار خشم است. پیامدهای حسن خلق نیز شامل «پیامدهای اخروی» مانند دست‌یابی به بهشت و «پیامدهای دنیوی» مانند آرامش، ایجاد محبت، تسهیل ارتباطات اجتماعی، عزت اجتماعی و محتاط‌شدن است.

کلیدواژه‌ها: حسن خلق، تحلیل محتوای کیفی، اخلاق اسلامی، روش عرفی تحلیل محتوای کیفی.

---

* دانشجوی دکتری روان‌شناسی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، قم، ایران (نویسنده مسئول) | aliamram6969@gmail.com

** استادیار گروه روان‌شناسی اسلامی، پژوهشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۴/۰۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۸/۲۶

مقدمه

«حسن خلق» یکی از مفاهیم پر بسامد در دین است که آیات و روایات فراوانی بدان پرداخته‌اند. بسامد بالای صدور روایات، حکایت از اهمیت و جایگاه بلند و در عین حال فرهنگ گفتمانی آن مفهوم، در سه قرن نخست جامعه اسلامی دارد. در برخی روایات، حسن خلق بخشی از دین^۱ (صدوق، ۱۳۶۲)، و ایمان^۲ (صدوق، ۱۳۸۵) و گاه حتی برابر با اسلام^۳ (متقی هندی، ۱۴۱۳) معرفی شده و در قیامت جزء اولین^۴ (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۳، ص ۲۵۷؛ حمیری، ۱۴۱۳، ص ۴۳۰)، سنگین‌ترین^۵ (صدوق، ۱۳۷۸) و بافضیلت‌ترین^۶ (کلینی، ۱۳۶۲) چیزهایی است که محاسبه می‌شود و پاداش آن برابر با پاداش روزه‌دار شب‌زنده‌دار^۷ (همان، ج ۲) و مجاهد در راه خدا (همان، ج ۲، ص ۱۰۱)^۸ دانسته شده است. در برخی دیگر از این متون حسن خلق جزء اخلاق خداوند^۹ (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷)، انبیا^{۱۰} (صدوق، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۲۵۱؛ کلینی، ۱۳۶۲) و اولیای خدا بر شمرده شده است. همچنین ابعاد اجتماعی و ارتباطی حسن خلق از مهم‌ترین مسائلی است که آموزه‌های دین بدان توجه کرده‌اند. برای نمونه در روایتی یادآوری می‌شود که شما نمی‌توانید دیگران را با اموالتان در گشایش قرار دهید؛ این کار را با خوش اخلاقی و روی گشاده انجام دهید.^{۱۱} بر این اساس، حسن خلق یکی از مفاهیم غنی دینی است. یکی از ضرورت‌های پژوهشی، بازخوانی و بازتوجه به چنین مفاهیم

۱. رسول الله ﷺ: «حسن الخلق نصف الدین».
۲. رسول الله ﷺ: «قال حبیبی جبرئیل: ان مثل هذا الدین کمثل شجرة ثابتة، الایمان اصلها والصلوة عروقها والزکاة ماؤها والصوم سعفها و حسن الخلق ورقها و الکف عن المحارم ثمرها فلا تکمل شجرة الا بالتمر كذلك الایمان لا یکمل الا بالکف عن المحارم».
۳. رسول الله ﷺ: «الاسلام حسن الخلق».
۴. رسول الله ﷺ: «اول ما یوضع فی المیزان العبد یوم القیامة حسن خلقه».
۵. رسول الله ﷺ: «ما من شیء أثقل فی المیزان من حسن الخلق».
۶. رسول الله ﷺ: «ما یوضع فی المیزان امریء یوم القیامة افضل من حسن الخلق».
۷. رسول الله ﷺ: «ان صاحب الخلق الحسن له مثل اجر الصائم القائم».
۸. رسول الله ﷺ: «ان الله یعطی العبد علی حسن خلقه من الثواب کما یعطی المجاهد فی سبیل الله».
۹. انس: قلت یا رسول الله ما افضل الاعمال؟ قال «الصلوة لوقتها قلت فخیر ما اعطى الانسان؟ قال حسن الخلق الا وان حسن الخلق من اخلاق الله ﷻ».
۱۰. الامام الصادق علیه السلام: «ان الصبر والبر والحلم و حسن الخلق من اخلاق الانبیاء»؛ الامام الصادق علیه السلام: «عن رسول الله ﷺ: ألا أخبرکم بأشبهکم بی؟ قالوا: بلی یا رسول الله قال أحسنکم خلقاً و الینکم کنفاً».
۱۱. رسوال الله ﷺ: «انکم لن تسعوا الناس باموالکم فسعوهم باخلاقکم» (صدوق، ۱۳۶۷، ج ۴، ص ۳۹۴). مشابه این روایت در منابع اهل سنت از رسول خدا ﷺ آمده است: «انکم لاتسعون الناس باموالکم و یسعهم منکم بسط الوجه و حسن الخلق».

کهن فرهنگی و دینی است. این بازخوانی علمی باعث ارتباط‌گیری با ریشه‌های فرهنگی می‌شود و فوایدی نیز بر آن مترتب است؛ نخست آنکه، اصل مفهوم محل توجه قرار می‌گیرد و فایده دیگر آن، بررسی ظرفیت‌های چنین مفاهیمی برای استفاده در علوم اجتماعی است.

با نگاه به پیشینه پژوهشی مفهوم «حسن خلق» با برخی از پژوهش‌ها آشنا می‌شویم. در این میان، می‌توان به پژوهش پسندیده (۱۳۹۱)، حیدری و مروتی (۱۳۹۳)، و سروری و دیاری (۱۳۹۴) اشاره کرد. پسندیده (۱۳۹۱)، به تعریف «حسن خلق» و تعیین مؤلفه‌هایش پرداخته است. حیدری و مروتی (۱۳۹۳) و حسین‌زاده (۱۳۹۲) همگام هستند. آنها «حسن خلق» را خوش‌رویی و خوش اخلاقی معنا کرده‌اند. اما سروری و دیاری (۱۳۹۴) بعد از مطرح کردن دو نوع تعریف عام (مطلق اخلاق نیکو) و خاص (خوش اخلاقی) تعریف عام را ترجیح داده‌اند. برخی از پژوهش‌ها فقط به پیامدهای حسن خلق پرداخته‌اند. حسین‌زاده (۱۳۹۲) و اکبرنژاد و مهرپرور (۱۳۹۳)، مهمدی و مروتی (۱۳۹۳) پیامدها و کارکردهای حسن خلق را در روابط زناشویی بررسی کرده‌اند. پژوهش‌های فوق شباهت بسیار با هم دارند و این شباهت به دلیل اشتراک منابع است، اما گاه تفاوت‌هایی هم دارند. تفاوت‌ها به دامنه دسترسی نویسندگان به منابع و شیوه جمع‌آوری و مقوله‌بندی داده‌ها و اهداف پژوهش باز می‌گردد. یافته‌های پژوهش حاضر نیز علاوه بر شباهت، تفاوت‌هایی دارد که این تفاوت عمدتاً به روش پژوهش برمی‌گردد و پیرو روش و اهداف پژوهش است.

از سوی دیگر، در روان‌شناسی مفهوم «حسن خلق» به عنوان مفهومی مستقل، بررسی نشده است، اما برخی مؤلفه‌های مفهومی و مصادیق «حسن خلق» از موضوعات مهم محل بحث در متون روان‌شناسی است. مثلاً می‌توان به بحث پرخاشگری و مباحث آن در روان‌شناسی اجتماعی (ارونسون و همکاران، ۱۳۹۶؛ مایرز، ۱۳۹۲)، مهار خشم و تحمل آشفتگی در رفتاردرمانی دیالکتیک (لینهان، ۱۳۹۲) اشاره کرد. نمونه دیگر از مباحث روان‌شناختی، مباحث توانمندی‌های منش^۱ در روان‌شناسی مثبت است. البته در این بخش نیز تعبیر «حسن خلق» در توانمندی‌های منش به صورت مستقیم محل بحث قرار نگرفته و بررسی نشده، اما برخی از ریزرفتارها و مؤلفه‌های حسن خلق که در متون اسلامی به آن اشاره شده در توانمندی‌های منش محل بحث قرار گرفته است. نمونه‌های این صفات، صداقت و سرزندگی ذیل فضیلت «شجاعت»، مهربانی و

هوش اجتماعی ذیل فضیلت «انسانیت»، بخشش و تواضع ذیل فضیلت «اعتدال»، انصاف ذیل فضیلت «عدالت» و در نهایت شوخ‌طبعی ذیل فضیلت «تعالی» است (پترسون و سلیمان،^۱ ۲۰۰۴). برخی از این صفات مانند گذشت، تواضع، و شوخ‌طبعی با وضوح بیشتری با مؤلفه‌های حسن خلق مطابقت دارند و برخی نیز همراه با تفسیر قابلیت تطابق خواهند داشت. از دیگر مباحثی که در متون روان‌شناسی می‌تواند با حسن خلق همخوان باشد، مباحث مهارتی مانند همدلی،^۲ توجه مثبت نامشروط،^۳ ارتباط مؤثر^۴ و ... است که حکایت از اهمیت این حوزه از رفتارهای انسانی دارد.

با توجه به خلأ پژوهش بر اساس متون دینی با روش تحلیل محتوای کیفی در موضوع حسن خلق، همچنین فقدان این مباحث در بین متون روان‌شناختی، طرح بحث به صورتی که در متون اسلامی آمده، از ارزش روان‌شناختی برخوردار است و می‌توان از آن به عنوان خلأ پژوهشی در روان‌شناسی یاد کرد. از همین رو پژوهش حاضر قصد دارد الگوی «فرآیند روان‌شناختی حسن خلق» را بر اساس متون اسلامی استخراج کند؛ الگویی که ضمن آن شرایط زمینه‌ای، مداخله‌گر و علی و تعاملاتی که کنشگران حسن خلق در قبال شرایط مذکور از خود بروز می‌دهند و همچنین پیامدهای آن از میان متون دینی استخراج می‌شود. به عبارت دیگر، هدف پژوهش حاضر ترسیم الگویی با رویکرد روان‌شناختی از فرآیند حسن خلق بر اساس منابع اسلامی است. این نوع بررسی‌ها، می‌تواند مقدمه پژوهش‌های دیگر^۵ درباره حسن خلق قرار گیرد.

روش پژوهش

برای استخراج الگوی «فرآیند روان‌شناختی حسن خلق» از روش کیفی «تحلیل محتوای عرفی»^۶ سیه و شانون^۷ (۲۰۰۵) استفاده شد که ظرفیت تدوین الگوی فرآیند روان‌شناختی حسن خلق را دارد. بر اساس این روش، گردآوری داده‌ها، تحلیل و نظریه نهایی با یکدیگر

1. Peterson, C.; Seligman, M. E

2. Empathy

3. Unconditional Positive Regard

4. Effective Communication

۵. پژوهش‌هایی مانند اندازه‌گیری حسن خلق، بررسی آسیب‌های حسن خلق، بررسی شیوه تأثیرگذاری حسن خلق، بررسی و دست‌یابی به متغیرهای میانجی یا تعدیلگر در تأثیرگذاری حسن خلق، شیوه مهارت‌آموزی حسن خلق، کاربرد حسن خلق در خانواده به منظور افزایش رضایت زناشویی، و بهره‌مندی از حسن خلق به عنوان نوعی سبک فرزندپروری.

6. Conventional Content Analysis

7. Hsieh, H.; Shanon., S. E

در ارتباطاند و پژوهشگر کار را با نظریه‌ای که از قبل در ذهن دارد شروع نمی‌کند، بلکه کار را بر روی متون آغاز می‌کند و می‌گذارد تا نظریه از درون داده‌هایی که گرد می‌آورد، پدیدار شود. تحلیل محتوای کیفی به محقق اجازه می‌دهد اصالت و حقیقت داده‌ها را به گونه ذهنی، ولی با روش علمی تفسیر کند. عینیت نتایج از طریق فرآیند کدبندی نظام‌مند تضمین می‌شود. تحلیل محتوای کیفی به فراسویی از کلمات یا محتوای عینی متون می‌رود و تم‌ها یا الگوهایی را که آشکار یا پنهان هستند به صورت محتوای آشکار می‌آزماید (سیه و شانون، ۲۰۰۵؛ ایمان و نوشادی، ۱۳۹۰).

برای رسیدن به درک متن و استخراج عناصری از متن برای مطرح کردن کدها باید واژه به واژه آن را خواند. محقق بر اساس ادراک و فهم خود از متن مطالعه‌شده، نوشتن تحلیل اولیه را آغاز می‌کند و این کار ادامه می‌یابد تا پیش‌زمینه‌هایی برای ظهور کدها آغاز شود. این عمل اغلب موجب می‌شود طرح‌ریزی کدها از متن ظهور یابد و سپس بر اساس شباهت‌ها و تفاوت‌هایشان مقوله‌بندی شوند. این مقوله‌بندی از سازمان‌دهی و گروه‌بندی کردن کدها به صورت خوشه‌های معنادار دسته‌بندی می‌شود. بسته به کیفیت ارتباط بین زیرمقوله‌ها، محقق می‌تواند با ترکیب و سازمان‌دهی این زیرمقوله‌ها، آنها را به شمار کمتری از دسته‌بندی (مقوله) تبدیل کند. در مرحله بعدی تعاریفی برای هر مقوله و زیرمقوله و کد صورت می‌گیرد. برای تهیه گزارش از یافته‌ها، مثال‌هایی برای کدها و مقوله‌ها از روی داده‌ها مشخص می‌شود. بسته به هدف تحقیق، محققان تصمیم می‌گیرند ارتباطی بین مقوله‌ها و زیرمقوله‌های بیشتر بر اساس موافقت بین خود، پیشینه موضوع یا سلسله‌مراتب بین داده‌ها مشخص کنند (همان). پس از مقوله به واپسین مفهوم در تحلیل محتوای کیفی می‌رسیم که مفهوم «تم» است. تم شیوه‌ای است که مضامین و معانی اساسی را در مقوله‌ها با هم مرتبط می‌کند.

به منظور گردآوری داده‌های مرتبط با حسن خلق از دو شیوه‌واژگانی و مفهومی استفاده شد. بدین شرح که ابتدا عبارات مشتمل بر ریشه «خ ل ق» و در ادامه عباراتی که به صورت مفهومی با حسن خلق ارتباط داشتند، جمع‌آوری شدند. مجموع این متون بالغ بر ۳۵۰ آیه و روایت شد. این متون از طریق نمونه‌گیری هدفمند (پتی، تامسون و استیو، ۲۰۱۲^۱، به نقل از: مؤمنی‌راد و

۷

همکاران، ۱۳۹۲، ص ۲۰۲) و بر اساس اصل اشباع^۱ در حجم نمونه (گلیسر و استراوس، ۱۹۶۷)^۲ انتخاب و به طور کامل بررسی شدند. در این میان، آیات و روایاتی که مربوط به تعبیر ترکیبی «حسن خلق» و مفاهیم هم‌خانواده و هم‌معنای آن مثل «خلق الحسن»، «احسن الاخلاق»، «الخلق المحمود» و مفهوم ضد آن، یعنی «سوء الخلق» است نیز جمع‌آوری و در نهایت بر اساس ملاک ذکرشده ۱۸۳ آیه و روایت برگزیده شد. پس از جمع‌آوری داده‌های برگزیده، از روش عرفی تحلیل محتوای کیفی شیه و شانون برای تحلیل داده‌ها استفاده شد. «واحد تحلیل»^۳ فرآیند کدگذاری پژوهش حاضر، «مضمون» است که متداول‌ترین واحد تحلیل در روش تحلیل محتوای کیفی است (مؤمنی‌راد و همکاران، ۱۳۹۲). همچنین، «واحد زمینه» در پژوهش حاضر هر روایت و آیه قرآن است که به شکل مجزا نقل شده و ممکن است گاه شامل چند مضمون باشد. معیار تمایز هر کد (جدول ۱)، استنباط یک کد معنایی مرتبط با «فرآیند روان‌شناختی حسن خلق» بوده است، به گونه‌ای که یک واحد تحلیل (روایت یا آیه قرآن) ممکن است شامل چند کد باشد و در چند جا تکرار شده باشد. زیرمقوله‌ها بر اساس ویژگی‌های مشترک کدها استنباط و بر حسب ویژگی‌های مشترک آنها مقوله‌ها نیز استخراج شدند. مرتب‌سازی و تقلیل مقولات تا جایی ادامه پیدا کرد که مقوله‌ها پایدار شدند. پس از بررسی مقولات «تم» هویدا شد که مناسب‌ترین مفهوم در این پژوهش برای آن، «فرآیند روان‌شناختی حسن خلق» بود که با بحث و بررسی نویسندگان انتخاب شد. مقولات استنباط‌شده که بیان‌کننده فرایندها و کنش‌ها، پیامدها و شرایط (زمینه‌ای، مداخله‌گر و علی) حسن خلق از منظر متون دینی است، در قالب الگوی فرآیند روان‌شناختی حسن خلق (شکل ۱) ارائه شد.

یافته‌های پژوهش

در مرحله کدگذاری، ۱۴۲ عنوان حاصل شد. در ادامه، فرآیند کدگذاری تا جایی پیش رفت که مجموع آنها در ۲۰ زیرمقوله و ۵ مقوله طبقه‌بندی شد. این مقوله‌ها به همراه زیرمقوله‌ها در قالب جدول ۱ ارائه شده‌اند.

1. Saturation
2. Glaser, B.; Strauss, A
3. Unit of Analysis

جدول ۱. کدگذاری فرآیند روان‌شناختی حسن خلق

ردیف	کدها	زیر مقولات	مقولات	تیم
۱	کد ۱۳۱	مؤلفه شناختی حسن خلق (رضایت که حاکی از نوع نگرش است راهبردی شناختی برای تأثیرگذاری حسن خلق)	فرآیندها و کنش‌ها	فرآیند روان‌شناختی حسن خلق
۲	کد ۱۳۲	مؤلفه هیجانی حسن خلق (مهار خشم)		
۳	کدهای ۱۳۳ الی ۱۴۳	مؤلفه رفتاری حسن خلق (الفت‌گیری و الفت‌پذیری، نرم‌خویی، گفتار مؤدبانه و...)		
۴	کد ۱۱۶	پیامدهای دنیوی	پیامدها	
۵	کدهای ۱۱۷ - ۱۱۸ - ۱۱۹		پیامدهای هیجانی	
۶	کدهای ۸۹ الی ۹۱؛ ۹۵ الی ۱۰۹؛ ۱۲۳؛ ۱۲۵؛ ۱۲۷		پیامدهای اجتماعی	
۷	کدهای ۹۰ الی ۹۴؛ ۱۱۰ الی ۱۱۵؛ ۱۲۰ الی ۱۲۴؛ ۱۲۶	پیامدهای اخروی		
۸	کد ۳	بستر شکل‌گیری حسن خلق/ نفس (این کد بیانگر متعلق و زمینه شکل‌گیری حسن خلق است)	شرایط زمینه‌ای	
۹	کدهای ۸ الی ۱۶	زمینه‌های زیستی (وراثت و تغذیه) در شکل‌گیری حسن خلق		
۱۰	کدهای ۱۷ الی ۲۳	ایجاد بافت اجتماعی برای شکل‌گیری حسن خلق		
۱۱	کدهای ۴، ۶، و ۷	زمینه‌های شناختی (عقل) شکل‌گیری حسن خلق		
۱۲	کد ۵	ایمان به خداوند	شرایط مداخله‌گر	
۱۳	کدهای ۳۰ الی ۳۵	امر به شکل‌گیری حسن خلق در روابط اجتماعی		
۱۵	کدهای ۱؛ ۲؛ ۳۶ الی ۳۹	توجه به ماهیت الاهی حسن خلق به منزله سبک اسنادی و دعا و استمداد از خداوند		
۱۶	کدهای ۱۷؛ ۱۸؛ ۲۴ الی ۲۹	بافت اجتماعی تسهیل‌کننده		
۱۸	کدهای ۴۰ الی ۸۷	آگاهی و توجه به فضایل حسن خلق (معنایی در حسن خلق) (این کد بیانگر اموری است که از طریق اشاره به فضایل حسن خلق علت شکل‌گیری حسن خلق را نشان می‌دهد)	شرایط علی	
۱۹	کدهای ۸۸ الی ۱۲۷	آگاهی و توجه به پیامدهای حسن خلق (این کد بیانگر اموری است که از طریق اشاره به پیامدهای حسن خلق علت شکل‌گیری حسن خلق را نشان می‌دهد)		
۲۰	کدهای ۱۲۸ الی ۱۳۰	الگوگیری از افرادی که حد‌اعلای حسن خلق را دارند.		

م

در گزارش یافته‌ها تلاش شد نوعی نظم منطقی به زیرمقوله‌ها داده شود. در میان زیرمقوله‌های به‌دست‌آمده برخی از آنها به ماهیت حسن خلق اشاره دارند و مؤلفه‌های (رفتاری، شناختی، و هیجانی) آن را ترسیم می‌کنند که به عنوان یکی از مقوله‌های پنج‌گانه در نظر گرفته شد. ابتدا یافته‌های این بخش تبیین و در ادامه انواع پیامدهای حسن خلق (پیامدهای دنیوی و اخروی) به عنوان مقوله دوم بررسی می‌شود. بعد از اینکه ماهیت و پیامدهای حسن خلق تبیین شد، فرآیند شکل‌گیری آن در قالب شرایط زمینه‌ای، مداخله‌گر، و علی، به عنوان سه مقوله دیگر بررسی می‌شود. در ادامه، گزارش یافته‌ها و نمونه برجسته‌ای از آیات و روایاتی که باعث استخراج کدهای معنایی مرتبط شده است، ذکر می‌شود.

مؤلفه‌های حسن خلق

هر صفت یا رفتار که جنبه روان‌شناختی دارد از اجزایی تشکیل شده است که باید شناسایی شود و محل بحث قرار گیرد. از همین رو در این نوشته هم اجزای تشکیل‌دهنده حسن خلق به عنوان یکی از مقولات شناسایی شده بررسی می‌شود.

الف. مؤلفه رفتاری

در میان احادیث با سه دسته حدیث مواجهیم که می‌توان از آنها مؤلفه‌های هیجانی، شناختی و رفتاری حسن خلق را استنباط کرد. از این سه مؤلفه، مؤلفه رفتاری (کدهای ۱۳۳ تا ۱۴۳) بسامد حدیثی و روایی بیشتری دارد که می‌توان مؤلفه رفتاری را با اطمینان بیشتر استنباط کرد. مهم‌ترین متن از میان متونی که می‌توان این کد را از آن استخراج کرد، روایتی است از امام صادق علیه السلام که سه ویژگی رفتاری «خوش‌خویی (نرم‌خویی)، خوش‌گویی و خوش‌رویی»^۱ (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۱۰۳) را در پاسخ به چستی حسن خلق بیان می‌کنند. محتوای این روایت با تعاریف کتب لغت هماهنگی دارد.^۲ برخی روایات نیز معنایی عام از «خوش‌خویی (نرم‌خویی)، خوش‌گویی و

۱. عن ابی عبد الله علیه السلام قال: «قلت له: ما حد حسن الخلق؟ قال: تلین جناحک و تطیب کلامک و تلقی اخاک بپشّر حسن».

۲. اهل لغت درباره «حسن خلق» مطالبی گفته‌اند؛ ابن‌فارس (۱۴۰۴) «خُلُق» را به معنای «سجیه» آورده است، زیرا آن برای صاحبش تقدیر شده است. منظور از «تقدیر» اشاره به تبدیل شدن هر رفتار به طبع انسان است، به طوری که فرد به سهولت و بدون تکلف آن کار را انجام دهد. ابن‌منظور (۱۴۱۴) و طریحی (۱۳۶۷): «السجیة، الطبیعة والخُلُق و فی الحدیث کان خُلُقُه سجیة ای طبیعة من غیر تکلف». اهل لغت به حالتی که در نفس ریشه دوانده و باعث می‌شود کارها به سهولت و راحتی [و بدون نیاز به فکر و تعقل] انجام شود «خُلُق» می‌گویند. این نوع معناکردن با عرف رایج مردم آن زمان که بخشی از آن ←

خوش رویی» می دهند. مانند روایت رسول گرامی اسلام که می فرمایند: «بافضیلت ترین شما کسانی هستند که اخلاقشان نیکوتر و همنشین نواز باشند، با مردم انس گیرند و مردم با آنها انس گیرند و روی فرشان بنشینند»^۱ (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۱۰۲؛ خطیب بغدادی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۳۸۲).
 عام بودن انس گیری و اجازه انس دادن به دیگران به این معنا است که به طور کلی انس با نرم خوئی، خوش گوئی و خوش رویی تحقق پیدا می کند. از این جهت می توان آنها را نسبت به این سه صفت عام تصور کرد و در حقیقت با مفهوم جدیدی روبه رو نیستیم. روایات دیگری هم هستند که این دایره معنایی را با ذکر مفاهیم دیگری کامل تر می کنند. مثلاً طبق روایتی «شوخ طبعی»^۲ (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۶۶۳). جزء مصادیق حسن خلق برشمرده شده است. به نظر می رسد شوخ طبعی می تواند مصداق خوش گوئی و خوش رویی باشد و حتی در برخی موقعیت ها مصداق خوش خوئی و تواضع هم تلقی شود.^۳ پس، در مجموع، می توان همان سه مفهوم کلیدی، یعنی «خوش خوئی

→ از روایات هم فهمیده می شود همخوانی دارد. زیرا توصیه به تخلق به صفات اخلاقی، حکایت از یادگیری و تمرین دارد که با ارثی بودن که به یادگیری نیاز ندارد، منافات دارد. اما زمانی به خلق تبدیل می شود که به سهولت و بدون تکلف انجام گیرد. اما معنای «حسن خلق» به صورت ترکیبی از قول فراهیدی (۱۴۰۹): «الحسن الخلق، البار اللین الجانب»؛ «حسن خلق، نیکوکاری که نرم خو و متواضع است»؛ و در جای دیگر گفته اند: «المداراة من حسن الخلق»؛ «مدارا از حسن خلق است». طریحی (۱۳۶۷) بعد از تعریف مفهوم «خلق» می گوید، از صفات اهل دین حسن خلق است؛ و با استعانت از روایتی، حسن خلق را «نرم خوبودن، نیکو سخن گفتن و با روی گشاده رفتارکردن» تعریف می کند. با توجه به تعریفی که از «خلق» داده شد، انتظار آن است که حسن خلق یعنی «نیکوکاری، نرم خوئی، تواضع و نیکو سخن گفتن و با روی گشاده رفتارکردن» با سهولت اتفاق بیفتد.

۱. عن ابي عبد الله عليه السلام قال قال رسول الله صلى الله عليه وآله: «أفاضلكم أحسنكم أخلاقاً الموطنون أكنافاً الذين يألفون ويؤلفون وتوطأ رحالهم».

۲. عَنْ يُونُسَ الْكَلْبِيِّ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام: «كَيْفَ مُدَاعَبَةٌ بَعْضِكُمْ بَعْضاً قُلْتُ قَلِيلٌ قَالَ فَلَا تَفْعَلُوا فَإِنَّ الْمُدَاعَبَةَ مِنْ حُسْنِ الْخُلُقِ وَإِنَّكَ لَتَدْخُلُ بِهَا الشَّرُّورَ عَلَى أَحَبِّكَ وَ لَقَدْ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ يَدَاعِبُ الرَّجُلَ يَرِيدُ أَنْ يَشْرَهُ» (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۶۶۳)؛ رسول الله صلى الله عليه وآله: «أفاضلكم احسنكم اخلاقاً الموطنون اكنافاً، الذين يألفون ويؤلفون رحالهم» (همان، ج ۲، ص ۱۰۲؛ شبیه این روایت در: خطیب بغدادی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۳۸۲).

۳. البته روایت های دیگری هم وجود داشت اما در کدبندی ها به آنها توجه نشد. دلیل آن ضعف کتاب ها و متعاقب آن ضعف سند بود. نخستین روایت از امام علی عليه السلام: «حسن الخلق في ثلاث: اجتناب المحارم و طلب الحلال و التوسع الى العيال» (ورام، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۹۰)؛ روایت دوم: امام علی عليه السلام: «بذل التحية من حسن الاخلاق و السجبة» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰، ص ۴۴۴)؛ و سومین روایت: قال رجل للرضا عليه السلام: «ما حد حسن الخلق، فقال: ان تعطى الناس من نفسك ما تحب ان يعطوك مثله» (دبلمی، ۱۴۱۲). البته اگر هر سه روایت هم در مفهوم سازی استفاده شود تغییر در تعریف استخراج شده ایجاد نمی کند. چون از چهار عنوان «اجتناب المحارم، طلب الحلال، التوسع على العيال، و التحية»، دو عنوان «التوسع

(نرم‌خویی)، «خوش‌گویی» و «خوش‌رویی» را به عنوان سه گونه رفتار برای حسن خلق در نظر گرفت.

ب. مؤلفه هیجانی

کد ۱۳۲ از حیث هیجانی به مؤلفه دیگری از حسن خلق اشاره می‌کند. از روایاتی که می‌توان بعد هیجانی حسن خلق را از آن استنباط کرد، روایتی است از رسول خدا ﷺ که درباره اینکه «دین چیست؟»^۱ یا «بهترین اعمال چیست؟»^۲ (ورام، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۸۹) از ایشان می‌پرسند، رسول خدا ﷺ در پاسخ می‌فرماید: «حسن خلق». آن فرد چند بار سؤالش را تکرار می‌کند. رسول خدا ﷺ از روی سماجت‌های آن فرد برای فهم مطلب متوجه می‌شود که وی به منظور ایشان پی نمی‌برد. از همین رو چاره‌جویی می‌کند و به جای تعبیر «حسن خلق» به او می‌گوید: «عصبانی نشو». آن فرد منظور پیامبر ﷺ را متوجه می‌شود و مکالمه فرد سمج با ایشان تمام می‌شود. شاید در بدو امر گمان شود پیامبر ﷺ سخن جدیدی گفته است اما با توجه به ماهیت حسن خلق و رابطه‌اش با عصبانی نشدن متوجه می‌شویم که در واقع این توصیه به مهار خشم مفهوم جدیدی نیست، بلکه اشاره به مؤلفه هیجانی حسن خلق است.

ج. مؤلفه شناختی

در میان کدها، کد ۱۳۱ به مؤلفه شناختی حسن خلق، یعنی «رضایت»، اشاره دارد. یکی از روایات

→ علی العیال و «التحیة» مصداق بسیار بارز «خلق مثبت و گشوده در مواجهه با دیگران» است. از همین رو تأثیری در یافته این پژوهش ندارد. اما «اجتناب المحارم» و «طلب الحلال» دو صفتی هستند که ممکن است به عنوان صفتی غیرارتباطی هم متصور باشند. یعنی فرد می‌تواند بدون وارد شدن در ارتباطی از حرام دوری کند یا چیز حلالی را طلب کند. در حالی که حسن خلق صفتی ارتباطی است و در مواجهه با دیگران تحقق پیدا می‌کند. به همین دلایل این روایات از دایره تحلیل کنار گذاشته شد.

۱. جاء رجل الی رسول الله ﷺ من بین یدیہ فقال: یا رسول الله ما الدین؟ فقال: «حسن الخلق، ثم اتاه عن یمینہ فقال: ما الدین؟ فقال: حسن الخلق، ثم اتاه من قبل شمالہ فقال: ما الدین؟ فقال: حسن الخلق، ثم اتاه من ورائہ فقال: ما الدین؟ فالتفت الیہ وقال: أما تفقه الدین هوأن لاتغضب».

۲. ان رجلاً أتى النبی ﷺ من قبل وجهه. فقال: یا رسول الله أى العمل أفضل؟ فقال: «حسن الخلق، ثم اتاه عن یمینہ. فقال: أى العمل أفضل قال: حسن الخلق، ثم اتاه عن شماله. فقال: أى العمل أفضل قال: حسن الخلق، ثم اتاه من بعده یعنی من خلفه. فقال: یا رسول الله أى العمل أفضل؟ فالتفت الیہ رسول الله ﷺ فقال: ما لك لاتفقه...! حسن الخلق هوأن لاتغضب ان استطعت».

در خور استناد در این زمینه روایتی است از رسول خدا ﷺ درباره تفسیر حسن خلق؛ «به آنچه که از دنیا به او رسد راضی باشد و اگر نرسد ناراضی نباشد»^۱ (ابونعیم، ۱۳۸۷، ج ۸، ص ۴۳). رضایت صفتی است دال بر اینکه فرد از چیزی خشنود و خرسند می شود و این خرسندی حاکی از اسناد و ارزیابی مطلوب است. از این جهت این ویژگی می تواند به بُعد شناختی حسن خلق اشاره داشته باشد (نک: لوپز،^۲ ۲۰۰۹). پس با توجه به کدهای ۱۳۱ تا ۱۴۳، مؤلفه های حسن خلق عبارت اند از: «خوش خوئی (نرم خوئی یا تواضع)»، «خوش گوئی»، «خوش رویی»، «رضایت» و «مهار خشم». این مؤلفه ها را می توان در مفهوم کلی تر «گشودگی در مواجهه با دیگران» جای داد.

پیامدهای حسن خلق

بخشی از داده های موجود در منابع اسلامی به دو نوع کلی پیامدها، یعنی پیامدهای دنیوی و اخروی حسن خلق، اشاره دارد. از ویژگی های این بخش از داده ها این است که در عین حال که به شکل کلی به این پیامدها اشاره دارد، به مصادیق جزئی تر نیز توجه کرده است. یکی از داده های کلی در این زمینه روایت رسول خدا ﷺ است که می فرمایند: «خوش رفتاری، خیر دنیا و آخرت را به همراه می آورد»^۳ (صدوق، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۴۳). در ادامه، ابتدا پیامدهای رفتاری، هیجانی، و اجتماعی را به عنوان مصادیق پیامدهای دنیوی بررسی می کنیم و سپس پیامدهای اخروی حسن خلق را می کاویم.

پیامدهای دنیوی

الف. پیامدهای رفتاری

از بررسی برخی از کدها، زیرمقوله پیامد رفتاری حسن خلق استنباط شد. یکی از داده های مهم در این زمینه حدیث منسوب به امام علی علیه السلام است که می فرماید: «بداخلاقی، [باعث] زیادشدن سبکی و بی پروایی و کم شدن لذت زندگی می شود» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰، ص ۸۶).^۴ طبق این روایت، بی پروایی نوعی نمود رفتاری است، و پیامد سوء خلق محسوب شده است. بر این اساس،

۱. رسول الله ﷺ: «انما تفسیر حسن الخلق ما اصاب من الدنيا یرضی وان لم یصبه لم یسخط».

2. Lopez, J

۳. «ان حسن الخلق ذهب بخیر الدنيا والاخرة».

۴. الامام علی علیه السلام: «السببُ الخلقُ کثیر الطیش مُنْعَص العیش».

می‌توان باملاحظه‌بودن را پیامد رفتاری برای حسن خلق دانست. اصطلاح «باملاحظه‌بودن» را می‌توان معادل اصطلاح روان‌شناختی «تکانشی‌نبودن» لحاظ کرد. افراد تکانشی دچار ناتوانی در صبرکردن، بی‌اعتنابودن به نتیجه، میل به اقدام پیش از فکرکردن، ترجیح‌دادن رفتارهای پُرمخاطره، و ناتوانی در خویشتن‌داری هستند (استیونس، ۲۰۱۷).^۱ وجود حسن خلق در افراد منجر می‌شود که افراد در عمل ملاحظه‌دیگران را بکنند و بر اساس فکر و مدیریت هیجانات رفتار کنند.

ب. پیامدهای هیجانی

برخی از کدها به پیامد عاطفی و هیجانی حسن خلق اشاره دارد. این بخش از پیامدها نیز از احادیث مرتبط با سوءخلق برداشت شده است. این کدها حکایت از آن دارد که بداخلاقی باعث آزار، وحشت و اندوه فرد بداخلاق می‌شود. از باب نمونه به سه روایت از میان روایاتی که این زیرمقوله از آنها استنباط شده است اشاره می‌کنیم. نخست روایت رسول خدا ﷺ که می‌فرماید: «هر کس که بداخلاق شد خود را عذاب می‌دهد»^۲ (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۳۲۱؛ صدوق، ۱۳۶۲، ج ۴، ص ۳۹۰). در دو روایت دیگر منسوب به امام علی علیه السلام آمده است که: «هر کس بداخلاق شود اندوهش بیش شود» و «خود را به وحشت اندازد»^۳ (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴). بر این اساس، افرادی که حسن خلق دارند از این پیامدها به دورند، یعنی تعامل صحیح آنها با دیگران باعث می‌شود که خود را عذاب ندهند و احساس امنیت، نشاط و شادی کنند.

ج. پیامدهای اجتماعی

از جمله پیامدهای دنیوی حسن خلق که می‌توان از برخی از کدها استنباط کرد، پیامدهای اجتماعی حسن خلق است. منظور از این نوع پیامدها اموری همچون دوستی، محبت و انس بین کسانی است که با یکدیگر به حسن خلق رفتار می‌کنند. از باب نمونه می‌توان به روایتی اشاره کرد که از حسن خلق با تعبیر «آسانی» یاد کرده است^۴ (الاهوازی، ۱۴۰۲، ص ۲۸) که منظور «آسانی

1. Stevens, J. R

۲. رسول الله ﷺ: «مَنْ سَاءَ خُلُقُهُ عَذَّبَ نَفْسَهُ».

۳. الامام علی علیه السلام: «من ساء خلقه كثر غمه».

۴. الامام الصادق علیه السلام: «حسن الخلق يسر» (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۱۰۲)؛ الامام الباقر علیه السلام: «قال رسول الله ﷺ: ايها الناس والله اني لاعلم انكم لاتسعون الناس باموالكم ولكن بالطلاقة وحسن الخلق وسمعته يقول: رحم الله كل سهل طلق».

در ارتباط» است. در نمونه‌های دیگر از روایات، حسن خلق باعث «دوستی»^۱ (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ص ۴۵) و «جایگاه اجتماعی» و «عزت»^۲ (مفید، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۳۰۰) می‌شود. بررسی داده‌ها نشان داد حسن خلق پیامدهای دیگری هم دارد که بسیاری از مناسبات اجتماعی مانند ارتباطات خوب مردم در جامعه می‌تواند زمینه‌ساز این پیامدها باشد. پیامدهای رفاهی و توسعه شهری و آبادانی شهرها را می‌توان از این دست برشمرد. از جمله گزاره‌هایی که این مسئله را تأیید می‌کند روایتی از امام کاظم علیه السلام است که می‌فرماید: «مدارا، نیکی و حسن خلق، شهرها را آباد می‌کند و باعث افزایش روزی می‌شود»^۳ (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ص ۳۹۵). آبادانی و توسعه شهری و همچنین توسعه اقتصادی از مؤلفه‌های رفاه اجتماعی است که با نوع ارتباطات افراد جامعه با یکدیگر مرتبط است.

پیامدهای اخروی

توجه به آخرت از ویژگی‌های مهم ادیان توحیدی است. این نوع از جهان‌بینی در تمامی سطوح مناسبات دینی جایگاه ویژه‌ای دارد. در بحث حسن خلق نیز شاهد این اهتمام از طرف متون دینی هستیم. برخی از کدهای استخراج‌شده حاکی از آن‌اند که حسن خلق پیامدهایی نظیر خیر، تقویت ایمان، بهشت و قرب الی الله دارد. از جمله احادیث حاکی از این مسئله، کلام رسول گرامی صلی الله علیه و آله و سلم است که می‌فرماید: «کسی بدون داشتن حسن خلق وارد بهشت نمی‌شود»^۴ (نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۱، ص ۱۹۴)؛ یا در روایتی دیگر امام سجاد علیه السلام فرمودند: «نزدیک‌ترین شما به خداوند کسی است که خوش اخلاق باشد»^۵ (ورام، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۴۷). این دو روایت بهشت و قرب الاهی را به عنوان پیامد اخروی حسن خلق برشمرده‌اند.

شرایط شکل‌گیری حسن خلق

تا اینجا یافته‌های پژوهش حاضر در زمینه ماهیت و پیامدهای حسن خلق بر اساس متون دینی

۱. رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم: «حسن الخلق یثبت المودة».

۲. الامام علی علیه السلام: «رب عزیز اذله خلقه و ذلیل اعزه خلقه».

۳. الامام کاظم علیه السلام: «یا هشام! علیک بالرفق فان الرفق یمن والخرق شوم، ان الرفق والبر و حسن الخلق یعمرد الدیار و یرزق فی الرزق».

۴. رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم: «یا ابا برده، لا یدخل الجنة أحد الا بحسن الخلق».

۵. الامام زین العابدین علیه السلام: «ان اقربکم من الله اوسعکم خلقاً».

محل بحث قرار گرفت. در ادامه، به یافته‌هایی اشاره می‌شود که به شرایط شکل‌گیری حسن خلق مربوط است. این شرایط در قالب سه مقوله «شرایط زمینه‌ای»، «شرایط مداخله‌گر»، و «شرایط علی» بررسی می‌شود.

الف. شرایط زمینه‌ای

نفس

یکی از زیرمقوله‌های استخراج‌شده، تعلق حسن خلق به نفس است. در روایتی که این زیرمقوله از آن استخراج شده، حسن خلق متعلق به نفس و حسن خلق متعلق به بدن دانسته شده است. روایت مذکور منسوب به امام علی علیه السلام است که می‌فرماید: «حسن خلق متعلق به نفس و زیبایی ظاهر متعلق به بدن است»^۱ (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰، ص ۳۴۳). تقابل نفس و بدن در این روایت حاکی از دوگانگی ساحت وجودی انسان است که ابعاد معنوی و مادی انسان را پوشش می‌دهد. پدیده‌های اخلاقی انسان مرتبط با بُعد معنوی و نفس، و امور جسمانی انسان مرتبط با بُعد مادی و بدن او است. بر اساس این گزاره، برای اینکه حسن خلق محقق شود به زمینه و بافتی به نام «نفس انسانی» نیاز است.

وراثت و تغذیه

بررسی داده‌های موجود نشان می‌دهد وراثت و تغذیه مناسب می‌تواند زمینه‌ای برای شکل‌گیری حسن خلق باشد. برخی از گزاره‌های دینی حکایت از تأثیرگذاری زمینه‌ای حسن خلق والدین بر حسن خلق فرزندان دارد. این تأثیرات می‌تواند به صورت اکتسابی باشد، یعنی فرد در آن خانواده از والدین و بزرگ‌ترها یاد بگیرد؛ و ممکن است از طریق توارث و ژنتیک باشد. زمینه‌ای بودن وراثت و ژنتیک در رابطه با حسن خلق بدین معنا است که افرادی که این زمینه را داشته باشند نسبت به دیگران آمادگی بیشتری برای تحقق حسن خلق دارند. به عبارت دیگر، وجود این زمینه به معنای تحقق قطعی حسن خلق نیست. در این خصوص به سه روایت اشاره می‌شود. نخست، روایت منسوب به امام علی علیه السلام که می‌فرماید: «حسن خلق دلیل شرافت نژاد است» (همان، ص ۲۵۴).^۲ در

۱. الامام علی علیه السلام: «حسن الخلق للنفس و حسن الخلق للبدن».

۲. الامام علی علیه السلام: «حسُنُ الْأَخْلَاقِ بُرْهَانُ كَرَمِ الْأَعْرَاقِ».

روایت دیگری رسول گرامی اسلام ﷺ می فرماید: «هیچ حسبی (تباری) مانند حسن خلق نیست»^۱ (همان). روایت دیگر از امام علی علیه السلام است که می فرمایند: «بهترین حسب (تبار) حسن خلق است»^۲ (شریف الرضی، ۱۴۱۴، ص ۴۷۵). این دو روایت اخیر حکایت از آن دارد که اگر برای عرب قبل از اسلام تیره و تبار اهمیت داشت، از این پس باید به حسن خلقی که از طریق تبار به اینها منتقل می شود افتخار کنند. بالاترین شرافت ذاتی و اکتسابی از والدین و اجداد، حسن خلق است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ج ۱۲، ص ۲۵۸).

داده های دیگری هستند که در ارتباط با ابعاد زیستی به تأثیرات تغذیه در حسن خلق اشاره دارند. مثلاً از متونی که این زیرمقوله بر اساس کدهای آنها استخراج شد می توان به روایت امام صادق علیه السلام درباره تأثیر گوشت نخوردن بر بداخلاقی اشاره کرد. امام صادق علیه السلام می فرمایند: «هر کس خوردن گوشت را چهل روز ترک کند، بداخلاق می شود»^۳ (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۶، ص ۳۰۹). بر این اساس، تغذیه مناسب یکی از زمینه های شکل گیری حسن خلق است.

عقل

برخی از کدهای مستخرج از متون دینی حاکی از آن است که حسن خلق با عقل ارتباط دارد. حسن خلق نمود عقل است. کسانی که اهل خرد هستند با مردم با حسن خلق معاشرت می کنند. به نظر می رسد عقل نیز همچون نفس نقش زمینه ای در شکل گیری حسن خلق داشته باشد. هر چه میزان عقلانیت در فردی بیشتر باشد آمادگی بیشتری برای شکل گیری حسن خلق دارد. نمونه متنی که این زیرمقوله از میان کدهای آنها استخراج شده، روایت امام باقر علیه السلام به نقل از رسول گرامی اسلام ﷺ است: «بهترین شماها صاحبان عقل و خرد هستند، گفته شد یا رسول الله صاحبان عقل کدام افراد می باشند؟ فرمود: آنها کسانی هستند که دارای حسن خلق می باشند و روشی نیکو دارند» (همان، ج ۲، ص ۲۴۰). یا در روایت دیگری کامل ترین مردم از حیث عقلانی خوش اخلاق ترین آنها برشمرده شده است^۴ (همان، ج ۱، ص ۲۳).

۱. «لا حسب كحسن الخلق».

۲. «أكرم الحسب حسن الخلق».

۳. الامام الصادق علیه السلام: «اللحم بنبت اللحم ومن ترك اللحم اربعين يوماً ساء خلقه ومن ساء خلقه فأذنوا في اذنه».

۴. الامام الصادق علیه السلام: «أكمل الناس عقلاً أحسنهم خلقاً».

بافت اجتماعی

در اینجا به یکی دیگر از شرایط زمینه‌ای برای شکل‌گیری حسن خلق، یعنی «ایجاد بافت اجتماعی»، اشاره می‌شود. بر اساس داده‌های جمع‌آوری‌شده، برای اینکه حسن خلق محقق شود، لازم است افراد در موقعیت‌های اجتماعی قرار گیرند. به نظر می‌رسد توصیه به اموری همچون صلح‌رحم^۱ (همان، ج ۲، ص ۱۵۱)، ازدواج^۲ (راوندی، بی تا، ص ۳۶)، حسن خلق داشتن با خانواده^۳ (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ص ۱۴)، همسایه‌ها (همان، مردم^۴ (همان، ص ۷۴)، و حتی کفار^۵ علاوه بر ویژگی‌های اختصاصی هر یک (چنانچه در بخش شرایط مداخله‌گر اشاره خواهد شد)، اشاره‌ای کلی به ماهیت اجتماعی حسن خلق دارند. بدین معنا که اساساً حسن خلق برای شکل‌گیری به بافت اجتماعی نیاز دارد.

ب. شرایط مداخله‌گر

ایمان به خداوند متعال

برخی از روایات حکایت از آن دارند که حسن خلق با ایمان و دینداری ارتباط دارد. از این مجموعه روایی، برداشت می‌شود که حسن خلق نشانه ایمان است و کسانی که اهل ایمان هستند با مردم با حسن خلق معاشرت می‌کنند. ایمان به خدا تسهیل‌کننده شکل‌گیری حسن خلق است. به نظر می‌رسد با مداخله زیرمقوله ایمان مقوله شرایط علی حسن خلق تسهیل می‌شود. در یکی از روایات ذیل این کد، به نقل از امام صادق علیه السلام آمده است که حسن خلق بخشی از ایمان است^۶ (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۴، ص ۵۰). در متن دیگری برگ‌های [منظور زیبایی] دینداری حسن خلق معرفی شده است^۷ (صدوق، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۲۴۹). کسی که به خداوند متعال ایمان داشته باشد طبیعتاً خواست او برایش

۱. الامام الصادق علیه السلام: «صلة الارحام تحسب الخلق وتسمع الكف وتطيب النفس وتزيد في الزكوة وتيسر في الاجل».

۲. رسول الله صلی الله علیه و آله: «زوجوا ايامكم فان الله يحسن لهم في اخلاقهم، و يوسع لهم في ارزاقهم و يزيدهم في مرواتهم».

۳. رسول الله صلی الله علیه و آله: «يا علی! احسن خلقك مع اهلك و جيرانك و من تعاشر و تصاحب من الناس تكتب عند الله في الدرجات العلی».

۴. الامام علی علیه السلام: «استقبح من نفسک ما تستقبحه من غیرک و حسن مع جمیع الناس خلقک حتی اذا غبت عنهم حنوا الیک و اذا مت بکوا علیک و قالوا الله و انا الیه راجعون».

۵. رسول الله صلی الله علیه و آله: «أوحی الله تعالی الی ابراهیم یا خلیلی، حسن خلقک و لومع الکفار تدخل مدخل الابرار، فان کلمتی سبقت لمن حسن خلقه ان اضله تحت عرشی، و ان اسقیه من حضیرة قدسی، و ان ادنیه من جواری».

۶. الامام الصادق علیه السلام: «من الایمان حسن الخلق و اطعام الطعام».

۷. رسول الله صلی الله علیه و آله: «قال حبیبی جبرئیل: ان مثل هذا الدین کمثل شجرة ثابتة، الایمان اصلها و الصلاة عروقها و الزکاة ماؤها و الصوم سعفها و حسن الخلق ورقها و الکف عن المحارم ثمرها فلا تکمل شجرة الا بالثمر کذلک الایمان لا یکمل الا بالکف عن المحارم».

خوشایند خواهد بود. از بسیاری از احادیث برمی آید که خواست و خوشایند خداوند متعال تحقق حسن خلق است. علاوه بر این، برخی از گزاره‌ها حاکی از اسناد حسن خلق به خداوند متعال است که در ادامه بررسی خواهد شد. فردی که به خداوند ایمان داشته باشد و از طرفی به این نکته آگاه باشد که حسن خلق محبوب خدا و حتی مستند به او است، طبیعتاً انگیزه بیشتری برای تحقق حسن خلق خواهد داشت.

سبک اسناد الاهی

همان طور که در بحث ایمان به خدا اشاره شد، بر اساس داده‌های موجود و کدهای استنباط‌شده، می‌توان زیرمقوله مستقلی را تحت عنوان «سبک اسناد الاهی» استنباط کرد که به نحوی به ماهیت الاهی حسن خلق اشاره دارد. منظور از ماهیت الاهی حسن خلق آن است که حسن خلق لطفی از الطاف الاهی است. این منطق حکایت از آن دارد که در فرهنگ اسلامی هر چیزی که حیث وجودی داشته باشد، علاوه بر صحت اسناد به خود فرد، به خدای متعال نیز نسبت داده می‌شود. حسن خلق نیز از این قاعده مستثنا نیست. از داده‌های مهم در این زمینه آیه ۱۵۹ سوره آل عمران است. خداوند متعال در این آیه خطاب به پیامبر ﷺ می‌فرماید: «به برکت رحمت الاهی با آنان نرم‌خو و پرمهر شدی و اگر تندخو و سنگدل بودی آنها از پیرامون تو پراکنده می‌شدند»^۱ (آل عمران: ۱۵۹). در این آیه نرم‌خویی پیامبر ﷺ به عنوان مؤلفه رفتاری حسن خلق، به رحمت الاهی نسبت داده می‌شود. پیامبر اکرم ﷺ نیز این فرهنگ قرآنی را در سخنان خود ادامه داده‌اند^۲ (شعیری، بی‌تا، ص ۱۰۷). توجه دادن معصومان^۳ به منشأ الاهی برخی از رفتارهای نیکو علاوه بر نشان دادن ساحت وجودی این پدیده‌های الاهی، نوعی از جهت‌دهی، تسهیل‌گری و تشویق مؤمنان به این حوزه از رفتارها هم هست. این واقعیت در ادعیه اهل بیت^۴ نیز متبلور شده است^۵ (کلینی، ۱۳۶۲،

۱. «فِيمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًا غَلِظَ الْقَلْبُ لَأَنَّفَضُوا مِنْ حَوْلِكَ».

۲. رسول الله ﷺ «حسن الخلق زمام من رحمة الله في أنف صاحبه والزمام بيد الملك والملك يجره الى الخير والخيره يجره الى الجنة».

۳. عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَكْثُرُ أَنْ يَدْعُو: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ الْبِرَّ، وَالْعِفَّةَ، وَالْأَمَانَةَ، وَ حُسْنَ الْخُلُقِ، وَالرِّضَا بِالْقَدْرِ»؛ الإمام الصادق عليه السلام في قول الله ﷻ «ربنا آتانا في الدنيا حسنة وفي الآخرة حسنة» رضوان الله والجنة في الآخرة والمعاش وحسن الخلق في الدنيا؛ الكافي عن عبد الله بن مسكان عن أبي عبد الله عليه السلام: «ان الله ﷻ خص رسله بمكارم الاخلاق، فامتحنوا انفسكم فان كانت فيكم فاحمدوا الله واعلموا ان ذلك من خير وان لاتكن فيكم فاسئلوا الله و ارجوا اليه فيها، قال: فذكرها عشرة: اليقين والقناعة والصبر والشكر والحلم وحسن الخلق والسخاء والغيرة والشجاعة والمروة قال: وروى بعضهم بعد هذه الخصال العشرة وزاد فيها الصدق واداء الامانة».

ج ۲، ص ۵۶). در واقع، اهل بیت علیهم‌السلام با ادعیه که بخش مهمی از آموزه‌های اسلامی از این طریق منتقل می‌شود به مؤمنان نشان داده‌اند که حسن خلقی را که از خداوند متعال است از خود او بخواهند.

امر به شکل‌گیری حسن خلق

در برخی از گزاره‌های دینی با تعبیری مواجیهیم که مستقیماً از مخاطبان می‌خواهد خود را به حسن خلق متصف کنند. از این عبارات زیر مقوله «امر به شکل‌گیری حسن خلق» را استنباط می‌کنیم. به نظر می‌رسد تقاضا و مطالبه از سوی بزرگان دین که محل اعتماد اهل آن دین هستند، توجه به این مفاهیم را تسهیل می‌کند و به نوعی می‌توان گفت شرایط تأثیرگذار بر توجه به حسن خلق را فراهم می‌آورد. از جمله گزاره‌های موجود در این زمینه، سخن رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم است که می‌فرماید: «استقامت کنید و خلقتان را با مردم خوب کنید»^۱ (حاکم نیشابوری، ۱۴۱۱، ج ۱، ص ۱۲۱).

بافت اجتماعی تسهیل‌کننده

از بررسی برخی از گزاره‌های دینی می‌توان کدهایی را استنباط کرد که بر اساس آنها زیر مقوله‌ای تحت عنوان «بافت اجتماعی تسهیل‌کننده» استنباط شد. به نظر می‌رسد توصیه گزاره‌های دینی به اقداماتی همچون صلح‌رسم^۲ (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۱۵۱) و ازدواج^۳ (راوندی، بی‌تا، ص ۳۶) و همچنین توجه دادن به شرایط سختی همچون گرانی^۴ (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۵، ص ۱۶۴)، سفر^۵ (صدوق، ۱۳۶۷، ج ۲، ص ۳۰۰) و نزدیک شدن به سفهائ^۶ (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰، ص ۷۰۵) که سوء خلق را در پی دارد، در راستای فراهم کردن بافت اجتماعی مناسب برای شکل‌گیری حسن خلق است. مناسب بودن و تناسب نداشتن موقعیت‌های این‌چنینی به عنوان مقوله شرایط مداخله‌گر برای شکل‌گیری حسن

۱. رسول الله صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم: «استقم ولتحسن خلقک».

۲. الامام الصادق علیه‌السلام: «صلة الارحام تحسن الخلق وتسمیح الکف وتطیب النفس وتزید فی الرزق وتنبی فی الاجل».

۳. رسول الله صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم: «زوجوا ایاماکم فان الله یحسن لهم فی اخلاقهم، و یوسع لهم فی ارزاقهم و یرزقهم فی مرواتهم» (باید توجه داشت که بر اساس آنچه بیان شد این روایت در مقام بیان شرایط مداخله‌گر و تسهیل‌کننده حسن خلق است نه علت تحقق آن! پس ازدواج لزوماً به حسن خلق نمی‌انجامد).

۴. الامام الصادق علیه‌السلام: «غلاء السعریسی الخلق و یدهب الامانة و یضجر المرء المسلم».

۵. قَالَ الْصَّادِقُ علیه‌السلام: «سَبْرُ الْمَنَازِلِ یُنْفِذُ الرِّكَادَ وَ یَسِیءُ الْاَخْلَاقَ وَ یَخْلُقُ الْبِیَّابَ وَ الْسَبْرُ ثَمَانِیةٌ عَشْرًا».

۶. الامام علی علیه‌السلام: «مقارنة السفهاء تفسد الخلق».

خلق به دلیل ویژگی‌های این موقعیت‌های خاص است. مثلاً در صلح‌رحم وقتی افراد از روی مهر به دیدار نزدیکان خود می‌روند، این فضای مهرورزانه باعث می‌شود افراد راحت‌تر حسن خلق را بروز دهند. یا در شرایط ازدواج وقتی فرد ازدواج می‌کند، در نقطه اتصال دو خانواده قرار می‌گیرد. این نقش جدید اجتماعی که فرد به عهده می‌گیرد او را با سه خانواده مواجه می‌کند. او علاوه بر مدیریت همسر و فرزندان خود باید ارتباط بین خانواده پدری و خانواده همسر را با هم تنظیم کند. خانواده‌های فوق نیز انتظار ایفای چنین نقشی را از فرد دارند. این نقش‌ها و انتظارات، فضای بروز حسن خلق را تسهیل می‌کند.

اما راجع به بافت نامناسبی که شرایط تسهیل‌کنندگی برای شکل‌گیری حسن خلق را ندارند، می‌توان به یکی از گزاره‌های دینی اشاره کرد که بد اخلاقی را پیامد شرایط سخت می‌داند^۱ (همان، ص ۸۵). برخی از داده‌ها نیز به مصادیق جزئی‌تر چنین شرایطی همچون گرانی، سفر و نزدیک شدن به سفها پرداخته است. ویژگی مشترک چنین شرایطی این است که افراد در این موقعیت‌ها چون تحت فشار زیستی و روانی قرار می‌گیرند تحقق و بروز حسن خلق درباره‌شان سخت است. البته راجع به نزدیک شدن به سفها می‌توان یادگیری را علت سوء خلق دانست. بدین معنا که افراد زمانی که با سفها نشست و برخاست کنند سوء خلق را، که ضد حسن خلق است، از آنها یاد می‌گیرند.

ج. شرایط علی

آگاهی و توجه به فضایل حسن خلق (معنایی)

از حدود ۴۷ کد (کدهای ۴۰ تا ۸۷) با بیشترین بسامد در بین محتوای کدهای این پژوهش، زیرمقوله آگاهی و توجه به فضایل حسن خلق استنباط شد. اکثر این روایات حسن خلق را فضیلت شمرده و ارزش والای انسانی‌اش را بیان کرده‌اند. این مجموعه روایات مخاطبان خود را آگاهی می‌دهد تا به فضایل حسن خلق توجه کنند. ایجاد آگاهی راجع به فضایل و پیامدها از روش‌های رایج در متون اسلامی است که برای ایجاد تغییر از آنها بهره برده می‌شود. این شیوه در فرآیند شکل‌گیری حسن خلق استفاده شده است. در واقع، اگر بروز حسن خلق را نوعی هدف رفتاری فرض کنیم، آگاهی‌بخشی به فضایل و پیامدها می‌تواند نقش علت برای ایجاد آن باشد؛ چراکه این آگاهی‌ها باعث می‌شود افراد به آن صفت اخلاقی اشتیاق پیدا کنند و علاقه‌مند شوند. در ادامه،

۱. الامام علی علیه السلام: «العسریشین الاخلاق و یوحش الرفاق».

نمونه‌ای از این روایات را ذکر می‌کنیم. روایت نخست از رسول گرامی اسلام ﷺ است که می‌فرماید: «چیزی در ترازوی روز قیامت بهتر از حسن خلق قرار داده نشده است»^۱ (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۹۹). در روایت دیگری از رسول گرامی اسلام ﷺ پرسیدند بهترین چیزی که به یک شخص داده می‌شود چیست. ایشان در پاسخ فرمودند: «حسن خلق»^۲ (ابن‌ماجه، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۱۱۳۷). این عبارات نمونه آگاهی‌بخشی معصومان علیهم‌السلام راجع به یکی از مفاهیم اخلاقی است.

آگاهی و توجه به پیامدهای حسن خلق

۳۹ کد (کدهای ۸۸ تا ۱۲۷) مربوط به این زیرمقوله، دومین فراوانی از حیث تعداد روایات در کل این پژوهش است. شیوه کارکرد این زیرمقوله نیز مانند قبلی است، با این تفاوت که در معنایابی، به فضایل و برتری‌های حسن خلق توجه شده، اما در اینجا به پیامدهای آن، که شامل پیامدهای دنیوی و اخروی است. از نمونه روایات در این زمینه، روایت امام علی علیه‌السلام است که می‌فرماید: «در حسن خلق گنج‌های رزق و روزی نهفته است»^۳ (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۸، ص ۲۳). در اینجا رزق و روزی بسان نتیجه‌ای برای حسن خلق در نظر گرفته شده است.

الگوگیری

برخی از کدها حکایت از معرفی الگوهایی عملی برای تشویق به حسن خلق دارند. به نظر می‌رسد معرفی الگوی عملی می‌تواند در متون اسلامی باعث اشتیاق و علاقه افراد به حسن خلق شود. در واقع، اگر افراد با الگوهای مقبولی همچون انبیا مواجه شوند، که آنها دارای حسن خلق‌اند، به حسن خلق علاقه‌مند می‌شوند. شیوه تأثیرگذاری الگوهای مهم در پذیرش صفتی مانند حسن خلق عمدتاً شیوه یادگیری مشاهده‌ای است. البته در متون دینی و تاریخی الگو توصیف می‌شود و سپس علاقه‌مندان به الگو با الگویی توصیف‌شده مواجه‌اند و به سمت آن حرکت می‌کنند، اما همین الگوی توصیف‌شده قدرت بسیار برای سوق دادن افراد به سوی خود دارد. از جمله متونی که در این زمینه می‌توان به آن اشاره کرد، روایتی است که در آن امام صادق علیه‌السلام حسن خلق

۱. رسول الله ﷺ: «ما يوضع في الميزان امرىء يوم القيامة افضل من حسن الخلق».

۲. عن اسامة بن شريك: جاء ناس من الاعراب الى رسول الله ﷺ وقالوا يا رسول الله... فما خير ما اوتى العباد وأفضل قال:

«الخلق الحسن».

۳. الامام علي عليه‌السلام: «في سعة الاخلاق كنوز الارزاق».

را از اخلاق انبیا می‌داند^۱ (شعیری، بی‌تا). یا در روایت دیگری، ایشان از رسول خدا ﷺ روایت می‌کنند که فرمودند: «آیا خبر دهم به شبیه‌ترین شما به خودم؟ فرمودند: بلی یا رسول‌الله. حضرت فرمود: خوش‌اخلاق‌ترین و نرم‌خوترین شما»^۲ (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۲۴۰). بر اساس این دو روایت، هر کس به انبیا و رسول گرامی اسلام ﷺ علاقه‌مند باشد، مایل است خود را شبیه پیامبر کند.

الگوی نظری حسن خلق

این یافته‌ها نتیجه کنش جست‌وجوگرانه واژگانی و معنایی در بین صدها متن دینی است. اکنون زمان آن است که این یافته با ابعادی کلی و جامع‌تر محل توجه قرار گیرد. با توجه به زیرمقوله‌های موجود که از کدها نتیجه گرفته شده است، به نظر می‌رسد می‌توان آنها را به چند بُعد کلی‌تر، یعنی مقوله‌های پنج‌گانه، هدایت کرد: کنش‌ها (راهبردها یا فرایندها)، پیامدها و شرایط زمینه‌ای، شرایط مداخله‌گر و شرایط علی شکل‌گیری حسن خلق.

بخش مهمی از کدها از کنش‌ها (راهبردها یا فرایندها)ی حسن خلق حکایت دارند. کنش‌ها، راهبردها یا فرایندها بیانگر آن دسته از تعاملاتی است که بر اساس منابع اسلامی، کنشگران حسن خلق در قبال شرایط باید از خود بروز دهند. به عبارت دیگر، کنش‌ها، راهبردها یا فرایندها عبارت‌اند از جریان عواطف، کنش و کنش‌های متقابل که در پاسخ به رویدادها، موقعیت‌ها و مسائل روی می‌دهند. این مصادیق که در پژوهش حاضر یافت شده عبارت است از: خوش‌رویی، خوش‌گویی، خوش‌خویی، رضایت، و مهار خشم.

یکی از یافته‌های این تحلیل، پیامدهای حسن خلق است. پیامدهای حسن خلق بیانگر نتایج این تعامل‌ها و تحت تأثیر شرایط خاص فوق است. این پیامدها از دو زاویه اهمیت دارند؛ نخست از حیث پیامدهای دنیوی و سپس از حیث پیامدهای اخروی. پیامدهای اخروی حسن خلق شامل رسیدن به خیر، تقویت ایمان، رسیدن به بهشت، قرب الهی، رحمت خدا، دوستی و نزدیکی به رسول خدا ﷺ و آموزش گناهان است. پیامدهای دنیوی حسن خلق نیز در زیرمجموعه‌های رفتاری، هیجانی، اخلاقی و اجتماعی دسته‌بندی شد. محتاط‌بودن به عنوان پیامد رفتاری،

۱. الامام الصادق علیه السلام: «ان الصبر والبر والحلم وحسن الخلق من اخلاق الانبياء».

۲. الامام الصادق علیه السلام: «عن رسول الله ﷺ: ألا أخبركم بأشبهكم بي؟ قالوا: بلى يا رسول الله قال أحسنكم خلقاً والينكم كنفاً».

متخلّق شدن به مکارم الاخلاق به عنوان پیامد اخلاقی، آرامش و کاهش غم به عنوان پیامد هیجانی، و در نهایت ایجاد محبت و کثرت دوست، آسان‌شدن ارتباط، عزت اجتماعی و جایگاه اجتماعی، به عنوان پیامد اجتماعی محل توجه قرار گرفت.

با توجه به اینکه هدف نوشته حاضر بررسی کنش حسن خلق است، طبیعی است شرایطی که باعث تسهیل حسن خلق می‌شود نیز محل توجه قرار گیرد. این مسئله ذیل سه مقوله شرایط زمینه‌ای، شرایط مداخله‌گر و شرایط علی بررسی شد. شرایط بیانگر آن دسته از اموری است که به ظهور و شکل‌گیری پدیده حسن خلق منتهی شده است. شرایط، بسترهای ساختاری است که به کنش و انتخاب‌های افراد شکل می‌دهد و از سطح خرد تا کلان را شامل می‌شود. استراوس و کوربین (۱۳۹۱) این ساختارها را در سه دسته شرایط زمینه‌ای، شرایط مداخله‌گر و شرایط علی گنجانده‌اند.

شرایط زمینه‌ای به مجموعه شرایطی مربوط می‌شود که مخصوص بستر و موقعیت زمانی و مکانی حسن خلق‌اند. بر اساس یافته‌های این پژوهش، نفس، عقل، وراثت و تغذیه و بافت اجتماعی، زمینه‌های شکل‌گیری حسن خلق‌اند. بدین معنا که حسن خلق در موجوداتی که این صفات را ندارند زمینه تحقق ندارد. به عبارت دیگر، موجودی که نفس نداشته باشد زمینه شکل‌گیری حسن خلق در آن فراهم نیست، یا اگر نفس داشته باشد اما فاقد عقل باشد باز هم امکان شکل‌گیری حسن خلق وجود ندارد. زمینه‌ای بودن بافت اجتماعی هم به این معنا است که شکل‌گیری حسن خلق به بستر و بافت اجتماعی نیاز دارد، در غیر این صورت حسن خلق یا محقق نمی‌شود یا شرایط بروزش وجود نخواهد داشت. میل فطری به حسن خلق نیز زمینه‌های انگیزشی و هیجانی حسن خلق را تأمین می‌کند. بدیهی است که تأثیر کامل این شرایط در صورتی است که مانعی وجود نداشته باشد.

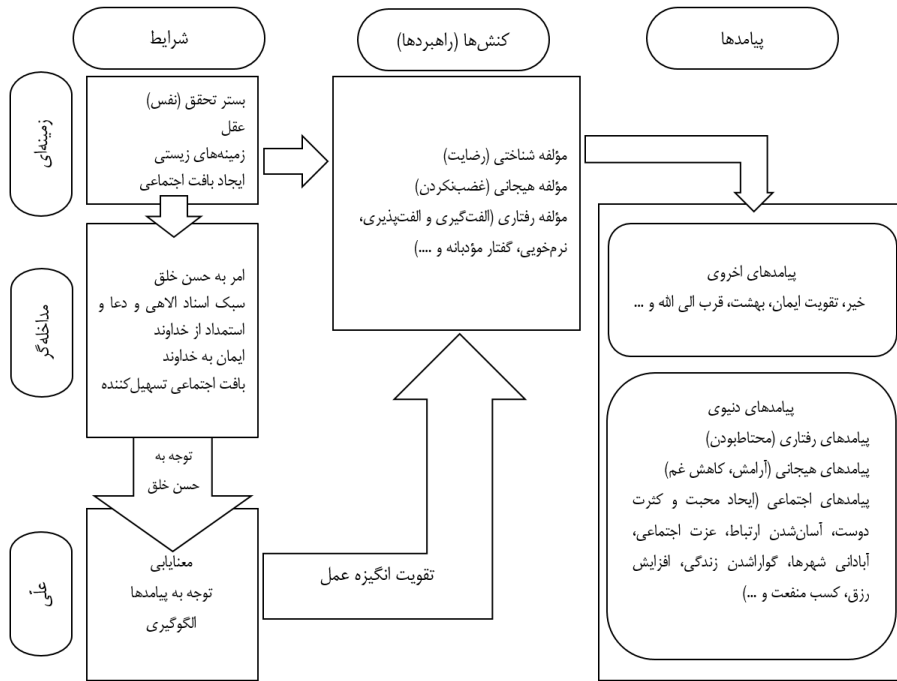
در میان روایات به موانع نیز پرداخته شده است. آنچه به عنوان مانع آشکارشدن حسن خلق به آن اشاره شده، باید از باب نمونه لحاظ شود و با تنقیح مناط یا شیوه‌های مشابه، آن را تعمیم داد. موانع ذکرشده در روایات حسن خلق عبارت‌اند از: فقر، گرانی و مسافرت (خستگی ناشی از سفر). به نظر می‌رسد هر کدام از اینها مانع شکل‌گیری شرایط ایجاد حسن خلق، مانند شرایط زمینه‌ای نفس و بدن و به تبع عقل و ایمان، هستند و به نوعی آنها را دچار محدودیت خواهند کرد. این محدودیت در سطح نفس، بدن، و عقل به افعال نفس که یکی از آنها حسن خلق است نیز سرایت

می‌کند و باعث سختی بروز حسن خلق می‌شود. همنشینی با سنفها نیز که خود از موانع زمینه‌های برای ظهور حسن خلق است، در حوزه بافت اجتماعی تأثیرگذار خواهد بود. در واقع، نشست و برخاست با افراد دانا و حلیم، تسهیل‌کننده است و نشست و برخاست با افراد سفیه، سبک و نادان باعث سختی بروز حسن خلق می‌شود. حاصل آنکه، به طور طبیعی برداشتن این موانع جزء زمینه‌های بروز حسن خلق به شمار می‌رود.

شرایط مداخله‌گر، شرایط علی را تخفیف می‌دهد، تشدید می‌کند و به نحوی تغییر می‌دهد و غالباً شامل اوضاع و احوال اتفاقی و غیرمنتظره است. شرایط مداخله‌گر در پژوهش حاضر (زیرمقوله‌های ۱۲ تا ۱۶) عبارت‌اند از: ایمان به خدا، امر به حسن خلق، توجه به ماهیت الاهی حسن خلق و سبک اسناد الاهی، دعا و استمداد از خدا و بافت اجتماعی تسهیل‌کننده. شرایط مداخله‌گر بر شرایط علی حسن خلق تأثیر می‌گذارد و شدت آنها را به نحوی تغییر می‌دهد. مثلاً ایمان به خدا و یاری‌خواستن از خدا و همچنین سبک اسناد الاهی، بدین معنا است که فرد حسن خلق خودش را از خدا بداند و به خدا نسبت دهد. اینها انگیزه شکل‌گیری حسن خلق را افزایش می‌دهد و به تعبیری مسیر علیّت را هموارتر می‌کند.

شرایط علی یا سبب‌ساز در ایجاد و شکل‌گیری حسن خلق مستقیماً اثرگذارند. شرایط علی در پژوهش حاضر (زیرمقوله‌های ۱۸، ۱۹ و ۲۰) عبارت‌اند از: معنایابی، آگاهی و توجه به پیامدهای حسن خلق و الگوگیری. اینها باعث حرکت فرد به سمت شناخت و تقویت انگیزش افراد به حسن خلق می‌شود. شناخت حسن خلق و توجه به این شناخت در کنار توجه به پیامدها و الگوگیری از افرادی که حد اعلای حسن خلق را دارند، منجر می‌شود افراد به سمت شکل‌گیری حسن خلق حرکت کنند. حاصل این فرآیند علی، به کنش حسن خلق در قالب سه مؤلفه شناختی، هیجانی و رفتاری می‌انجامد. رضایت به عنوان مؤلفه شناختی، غضب‌نکردن به عنوان مؤلفه هیجانی و الفت‌گیری و الفت‌پذیری، نرم‌خویی، گفتار مؤدبانه، خوش‌رویی، شوخ‌طبعی، سلام و احوال‌پرسی، اجتناب از محرمات، طلب حلال، وسعت‌دادن به خانواده، بخشنده‌بودن، و رفتار با مردم به گونه‌ای که دوست داریم با ما رفتار شود، به عنوان مؤلفه رفتاری حسن خلق در ساختار شخصیت و رفتار ما خود را نمایان می‌کند.

شکل ۱. الگوی فرآیند روان‌شناختی حسن خلق

بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با پژوهش‌هایی که درباره حسن خلق انجام شده است شباهت‌های بسیار از حیث یافته‌ها دارد. مثلاً می‌توان شباهت مؤلفه‌های این پژوهش را با پژوهش پسندیده (۱۳۹۱) مقایسه کرد. مؤلفه‌های سه‌گانه (رفتاری، شناختی و هیجانی) در قالب صفاتی همچون خوش‌رویی، خوش‌گویی و خوش‌خویی، رضایت و مهار خشم خود را نشان می‌دهد. این بخش از یافته پژوهش حاضر با پژوهش پسندیده (۱۳۹۱) همخوان است. این پژوهشگر حسن خلق را به عنوان فضیلت اخلاقی مستقلی در کنار دیگر فضایل اخلاقی مطرح کرده و برای آن مصادیق هشت‌گانه «الفت‌گیری و الفت‌پذیری»، «نرم‌خویی و انعطاف‌پذیری»، «خوش‌گویی»، «خوش‌رویی»، «شوخی‌طبعی»، «خرسندی در خوشایندها»، «ناخرسندشدن در ناخوشایندها» و «مهار خشم» را استخراج کرده است. این یافته‌ها شبیه بخش مؤلفه‌های مقاله حاضر است و از این جهت شباهت بسیار با هم دارند. حیدری و مروتی (۱۳۹۳)، در بخش مؤلفه‌ها نتایج مشابه پسندیده (۱۳۹۱) به دست آورده‌اند. اما سروری و دیاری (۱۳۹۴) بعد از مطرح کردن دو نوع تعریف عام (مطلق اخلاق

نیکو) و خاص (خوش اخلاقی) تعریف عام را ترجیح داده‌اند که خلاف تعاریف پیش‌گفته است. برخی از تفاوت‌های دیگر نیز هست که به شیوه پژوهش باز می‌گردد. مثلاً می‌توان به پژوهش حیدری و مروتی (۱۳۹۳) اشاره کرد. آنها در راستای تبیین مبانی نظری حسن خلق معتقدند بررسی مبانی نظری حسن خلق می‌تواند پشتوانه‌های فکری حسن خلق مانند زیرساخت‌های اعتقادی، مبانی معرفت‌شناختی و نوع نگاه انسان به مبدأ هستی، جهان و انسان را تبیین کند. اگر هر مسلمان از لحاظ توحیدی فرد معتقدی باشد لاجرم صفات الهی برایش مهم خواهد شد. پس تلاش خواهد کرد از آنها تبعیت کند. یکی از صفات مهم هم حسن خلق است.

این استدلال بسیار کلی است و ابهام دارد. بسیاری از انسان‌ها که افرادی کم‌حرف، غیر معاشرتی و مانند آن هستند به شدت انسان‌های موحدی هستند، اما موحد بودن لزوماً به معاشرتی شدن نمی‌انجامد. در واقع، مسائل اعتقادی می‌تواند به عنوان زمینه یا تسهیل‌کننده علت حسن خلق وارد عمل شود. در این صورت بسته به اینکه بقیه شرایط مهیا شده است یا خیر ممکن است تأثیرگذار باشند. مثلاً نبود زمینه‌ای در یک فرد، مانند زمینه زیستی، می‌تواند مهیا شدن شرایط علی را با ابهام روبه‌رو کند. از همین‌رو اثرگذاری زمینه توحیدی بر شرایط علی را نیز می‌تواند تضعیف یا خنثا کند. لذا در نوشته حاضر تلاش شد بر اساس شیوه تحلیل محتوای کیفی، تا حد ممکن از کلی‌گویی پرهیز شود و یافته‌ها مبتنی بر روش مشخصی استوار شود. همان‌طور که در الگوی نشان داده شده است، شرایط زمینه‌ای، شرایط مداخله‌گر و شرایط علی از هم متمایز شده‌اند. این باعث می‌شود عوامل تأثیرگذار بر شکل‌گیری حسن خلق، دقیق و آشکارتر باشند.

به طور کلی، تفاوت‌های این پژوهش با پژوهش‌های دیگر به چند چیز باز می‌گردد. نخست، روش تحقیق که از روش تحلیل محتوای کیفی استفاده شده است. سپس، گستره تحلیل که تلاش شده است تمام روایات و آیاتی که به صورت واژگانی یا مفهومی دلالت دارند ذکر شود. از همین‌رو الگوی به‌دست‌آمده اطلاعات نسبتاً جامعی درباره حسن خلق، ساحت‌کنشی (مؤلفه‌ها)، شرایط شکل‌گیری و پیامدهای آن پیش می‌نهد. امید که این پژوهش بتواند مقدمه‌ای برای پژوهش‌های دیگر باشد.

فهرست منابع

قرآن کریم.

آرونسون، الیوت؛ تیموتی، ویلسون؛ آکرت، رابین؛ سامرز، ساموئل (۱۳۹۶). روان‌شناسی

- اجتماعی، ترجمه: مجید صفاری نیا و پرستو حسن‌زاده، تهران: ارسباران، ویراست نهم.
- ابن ابی الحدید، عبد الحمید بن هبة الله (۱۴۰۴). شرح نهج البلاغه لابن ابی الحدید، تحقیق: محمد ابو الفضل ابراهیم، قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی.
- ابن بابویه القمی (صدوق)، محمد بن علی (۱۳۶۲). الخصال، تحقیق و تصحیح: علی اکبر غفاری، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ابن بابویه القمی (صدوق)، محمد بن علی (۱۳۶۷). من لا یحضره الفقیه، ترجمه: علی اکبر غفاری و همکاران، تهران: صدوق.
- ابن بابویه القمی (صدوق)، محمد بن علی (۱۳۷۸). عیون أخبار الرضا علیه السلام، تحقیق و تصحیح: مهدی لاجوردی، تهران: جهان.
- ابن بابویه القمی (صدوق)، محمد بن علی (۱۳۸۵). علل الشرائع، قم: کتابفروشی داوری.
- ابن شعبه الحرّانی، الحسن بن علی (۱۴۰۴). تحف العقول عن آل الرسول صلی الله علیه و آله، تحقیق: علی اکبر الغفاری، قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
- ابن فارس، محمد (۱۴۰۴). معجم مقاییس اللغة، تحقیق و تصحیح: عبد السلام محمد هارون، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابن ماجه القزوينی، محمد بن یزید (۱۳۹۵). السنن، تحقیق: محمد فؤاد عبد الباقي، بیروت: دار إحياء التراث.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴). لسان العرب، تحقیق و تصحیح: جمال الدین میردامادی، بیروت: دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع، دار صادر.
- ابو نعیم الإصبهانی، أحمد بن عبد الله (۱۳۸۷). حلیة الأولیاء و طبقات الأصفیاء، بیروت: دار الكتاب العربی.
- استراوس، آنسلم؛ کوربین، جولیت (۱۳۹۱). اصول تحقیق کیفی: شیوه‌ها و رویه‌ها، ترجمه: ناهید نیری و دیگران، تهران: اندیشه رفیع.
- اکبرنژاد، مهدی؛ مهرپرور، بتول (۱۳۹۳). «جلوه‌های مؤثر حسن خلق بر تحکیم بر روابط زناشویی از منظر قرآن و روایات»، چهارمین همایش ملی اخلاق و آداب زندگی، زنجان: دانشگاه زنجان.
- الاهوازی، حسین بن سعید (۱۴۰۲). الزهد، مصحح: غلامرضا عرفانیان، قم: المطبعة.

ایمان، محمدتقی؛ نوشادی، محمودرضا (۱۳۹۰). «تحلیل محتوای کیفی»، در: پژوهش، س ۳، ش ۶، ص ۱۵ - ۴۴.

پسندیده، عباس (۱۳۹۱). «چیستی حسن خلق و چگونگی تأثیر آن بر روابط اجتماعی»، در: علوم حدیث، دوره ۱۷، ش ۶۶، ص ۴۹ - ۷۰.

التمیمی الآمدی، عبد الواحد (۱۴۱۰). غرر الحکم و درر الکلم، تحقیق: سید مهدی رجایی، قم: دار الکتب الاسلامی.

الحاکم النیشابوری، محمد بن عبد الله (۱۴۱۱). المستدرک علی الصحیحین، تحقیق: مصطفی عبد القادر عطا، بیروت: دار الکتب العلمیة.

حسین زاده، علی (۱۳۹۲). «خلق نیکو: بسترها، کارکردها و مهارت‌ها»، در: معرفت، س ۲۲، ش ۱۹۱، ص ۸۱ - ۹۰.

حمیری، عبد الله بن جعفر (۱۴۱۳). قرب الاسناد، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.

حیدری، راضیه؛ مروتی، سهراب (۱۳۹۳). «مبانی نظری حسن خلق در قرآن و حدیث»، در: اخلاق، س ۴، ش ۱۵، ص ۹ - ۴۴.

الخطیب البغدادی، أحمد بن علی (۱۴۱۷). تاریخ بغداد (مدینة السلام)، تحقیق: مصطفی عبد القادر عطا، بیروت: دار الکتب العلمیة، الطبعة الأولى.

الدیلمی، حسن بن محمد (۱۴۰۸). أعلام الدین فی صفات المؤمنین، تحقیق و تصحیح: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.

الدیلمی، حسن بن محمد (۱۴۱۲). ارشاد القلوب، قم: شریف رضی.

راوندی، فضل الله (بی تا). النوادر، مصحح: صادقی اردستانی، قم: دار الکتب.

سروری، فاطمه؛ دیاری، محمدتقی (۱۳۹۴). «گستره معنایی آیه «وقولوا للناس حسنا» با رویکردی فقهی از منظر مفسران فریقین»، در: پژوهش نامه تفسیر قرآن، دوره دوم، ش ۴، ص ۶۱۹ - ۶۴۷.

شریف الرضی، محمد بن حسین (۱۴۱۴). نهج البلاغه، قم: هجرت.

شعیری، محمد (بی تا). جامع الاخبار، نجف: مطبعة حیدریة.

الطریحی، فخر الدین بن محمد (۱۳۶۷). مجمع البحرین، تحقیق: احمد حسینی اشکوری، تهران: مرتضوی.

الفراهیدی، خلیل بن أحمد (۱۴۰۹). العین، تحقیق: مهدی المخزومی، قم: دار الهجرة.

- الکلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۲). الکافی، تحقیق: علی أكبر الغفاری، تهران: اسلامیه.
- لینهان، مارشا (۱۳۹۲). راهنمای اجرای رفتاردرمانی دیالکتیک اختلال شخصیت مرزی، ترجمه: خدیجه علوی، با همکاری: نادیا شاملو، تهران: ارجمند.
- مایرز، دیوید (۱۳۹۲). روان‌شناسی اجتماعی، ترجمه: حمید شمسی‌پور، مهدی رضا سرافراز، شقایق زهرایی، فاطمه قاسم بروجردی، تهران: ارجمند.
- المتقی هندی، علی بن حسام‌الدین (۱۴۱۳). کنز العمال، به کوشش: صفوة السقاء، بیروت: الرسالة.
- محمدپور، احمد (۱۳۹۷). ضد روش: زمینه‌های فلسفی و رویه‌های عملی در روش‌شناسی کیفی، قم: لوگوس.
- المفید، محمد بن محمد (۱۴۱۴). الإرشاد، تحقیق: مؤسسه آل البيت علیهم‌السلام، قم: الطبعة الثانية.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۶). پیام امام امیر المؤمنین علیه‌السلام، قم: دار الکتب الاسلامیه.
- مهمدی، توران؛ مروتی، سهراب (۱۳۹۳). «آثار فردی و اجتماعی خوش اخلاقی از دیدگاه قرآن و حدیث»، کنگره بین‌المللی فرهنگ و اندیشه دینی، قم: مؤسسه سفیران فرهنگی مبین.
- مؤمنی‌راد، اکبر؛ علی‌آبادی، خدیجه؛ فر دانش، هاشم؛ مزینی، ناصر (۱۳۹۲). «تحلیل محتوای کیفی در آیین پژوهش: ماهیت، مراحل و اعتبار نتایج»، در: اندازه‌گیری تربیتی، س ۴، ش ۱۴، ص ۱۸۷ - ۲۲۲.
- نوری، حسین (۱۴۰۸). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم: مؤسسه آل البيت علیهم‌السلام.
- ورام بن ابی‌فراس (۱۴۱۰). مجموعه ورام، قم: مکتبه فقیه.
- Glaser, B.; Strauss, A. (1967). *Discovery of Grounded Theory*, Transaction Publishers, U.S. Publisher.
- Hsieh, H.; Shanon, S. E. (2005). "Three Approaches to Content Analysis", in: *Qualitative Health Research*, vol. 15, No. 9, pp. 1277 - 1288.
- Lopez, J. (2009). *The Encyclopedia of Positive Psychology*, Wiley - Blackwell.
- Peterson, C.; Seligman, M. E. P. (2004). *Character Strengths and Virtues: Handbook and Classification*, American Psychological Association & Oxford University Press.
- Stevens, J. R. (2017). "The Many Faces of Impulsivity", In: *Nebraska Symposium on Motivation* (pp. 1 - 6), Vol. 64, Springer New York LLC.